

Arzu Mirzəyeva⁵⁶

AZƏRBAYCAN DASTANLARINDA FEİLİ İDİOMLAR

Azərbaycandilçiliyində frazeologiyantədqiqatvaxtətəsədüfədilsə də bu barədə dəyərli fikirlər söylənmiş, bir sıra məsələlər öz həllini tapmışdır. S.Cəfərovun, H.B.Bayramovun, M.T.Tağiyevin, A.Qurbanovun, K.Y.Əliyevin, B.H.Tahirbəyovun, H.Həsənovun, H.Rəhimzadənin, C.Murtuzayevin, Z.Əlizadənin, A.Məmmədlinin, M.Mirzəliyevanın bu barədə xidmətləri böyükdür. (2.3.4.7.9.10)

Z. Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, “frazeoloji birləşmələrin hansı leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə malik olması ətrafında müxtəlif fikirlər formalaşmışdır”.(3)

Dilşünashıqda frazeoloji birləşmələr sabit söz birləşmələri, idiomlar adı altında verilmişdir.

S. Cəfərov isə frazeoloji birləşmələrə aid olan xüsusiyyətləriidiomlara tətbiq etmişdir. (2)

Şifahi xalq yaradıcılığı idiomların meydana gəlib formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu barədə Azərbaycan dastanlarının xüsusi yeri var. Idomların tədqiqində onlardan bir mənbə kimi istifadə olunur.

Idiomlardan bəhs edən tədqiqatçılar göstərir ki, “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanının Drezden nüsxəsinin faksimilində üç yüzdən çox idiom işlədilmişdir. Belə idiomlar “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında müxtəlif məqsədlərlə işlədilmişdir.

Vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq, obrazların cəsurluğunu göstərmək üçün işlədilən idiomlar: ləşkər dağıtmaq, ləşindən (kafirlərin) təpə yığmaq, ər kimi durmaq, uğrunda ölmək, qanun almaq, şəhid olmaq, zərbini görmək, qeyrət gəldi (Qazana), çavuntu almaq (ad almaq), toz kimi sovurmaq, ocaq kimi oymaq, on iki batman daş atmaq, dünya – aləm kafirin gözüne qaranqu oldu və s.

Qəhrəmanların keşməkeşli həyatı, onların hiss və həyəcanı ilə bağlı işlədilən idiomlar: qəhər gəlmək, urəgi oynamaq, gözləri qan-yaşla dolmaq, qan damarı qaynamaq, urəginə qaynar yağ qoyulmaq, bağı yanmaq, içi göynəmək və s.

Ailədəki münasibətlərin təsviri zəminində işlədilən idiomlar: baş vermək (yolunda), beşik gətmə yauqlu olmaq, ad qoymaq, murad vermək, murad almaq, düğünü qutlu olmaq, başım tacı (ər haqqında), başım baxtı (evin qadını haqqında) və s.

Alqışlamaq, nəsihət vermək, dua etmək zamanında işlədilən idiomlar: ömrün uzun olsun, qara damların yıxılmasın, baban veri uçmaq olsun, anan veri behişt olsun, allah yüzün ağ etsin, qara başın qurban olsun, qara dağların yıxılmasın, bəbəklərin bütsün, uğrun açıq olsun və s.

And içmək zamanında işlənən idiomlar: yer kibi kərtiləyin, torpaq kibi savrulaşın, oğlun toğmasın, qılıncıma toğranayın, oxuma sancılavin və s.

Məzəmmət etmək, qarğış etmək məqamlarında işlənən idiomlar: gözümə dursun, dilin çürüsün, ağzın qurusun, yigitliyim seni tutsun və s.

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş idiomların bir qismi bu gün də müasir dilimizdə olduğu kimi işlədilir: xəvir-xəbər gətirmək, ağı başından getmək, qaxınc qaxmaq, dünyaya gəlmək, qurban olmaq, gözü qorxmaq və s.

Idiomların bir qismi isə kiçik bir dəyişikliklə işlənərkəddir: dünya gözüne qaranqu olmaq, namusunu sındırmaq, al dodağın ayası – dilinin əzbəri, yola girmək – yola düşmək, göz bükü çəkmək – göz dağı çəkmək və s.

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında “Dirə xan oğlu Buğacın boyunda” öz oğlunu ovdan qayıtmadığını gören ananın hiss və həyəcanları idiomlar vasitəsilə verilmişdir: sağına-soluna göz gəzdirdi, qara bağı sarıldı, düm ürəyi oynadı. Qara qiymə gözləri qan-yaş doldu.

Salur Qazanın evinin yağmalandığını eşitdikdə onun düşdüyü vəziyyət dastanda idiomlar vasitəsilə verilmişdir: “Bu halları gördükdə Qazanın qara qiymə gözləri qan-yaş doldu, qan damarları qaynadı, qara bağı sarsıldı, yürəgi oynadı”

Qəhrəmanlıq dastanlarından biri də “Koroğlu” dastanıdır. Koroğlunun ismi ilə bağlı “Cünkü oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu” idiomudur. Bu ifadəyə “Həmzənin Qıratı aparması” boyunda rast gəlirik. Burada Koroğlu Qıratın arxasınca gedərkən bərk yorulur və bir dəyirmanına gəlir. “Dəyirmançılıq” etməyə məcbur olan Koroğlu oxuyur:

Cünkü oldun dəyirmançı,

Çağır gəlsin dən, Koroğlu!

Verdin Qırı, aldın Dürü,

Döy başına, yan Koroğlu! (6.səh.138)

və ya yenə həmin boyda:

Geydiyim igid kürküdü,

Dünya Süleyman mülküdü.

Dövlət ki, var əl çirkidir,

Şad ol könül nə məlulsan. (6.səh.140)

“Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi boyunda” Koroğlunun Eyvazı atası qəssab Alıdan alıb Çənlibelə aparması:

⁵⁶ Azərbaycan Tibb Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi. e-poçt: Mrs.arzu1960@gmail.com

Canım qəssab, gözüm qəssab
Qoy aparım mən Eyvazi
Yerə salma sözüm qəssab
Qoy aparım mən Eyvazi

Eyvaz deyib qara bağlar
Kövsünü çal-çarpaz dağlar,
Aparmasam qara bağlar
Qoy aparım mən Eyvazi (6.səh.94)

“Dür atın itməsi boyunda”:

Şeşpərim susayıb qana,
Düşmənlərim gəlib cana,
Qan uddurram Qara xana
Ballicaya səfərim var! (6.səh.218)

və ya həmin boyda:

Talar dövlətini, aparar malın,
Dağidar varını, yaşılın-alın,
Yıxar evin, yaman evləyəər halın,
Sovdurur külünü gəlsə, Qara xan. (6.s.219)

“Koroğlu” dastanı əsasında Koroğlu kimi, Koroğlu kiminə çəkmək, hər işdən Koroğlu kimi çıxmaq, Koroğlu kimihünər göstərmək, Koroğlu arşını, Koroğlu kimi adamdır idiomları yaranmışdır.

Qəhrəmanlıq dastanlarından biri də “Qaçaq Nəbi” dastanıdır. Bu dastanda Koroğlu kimi idiomu işlənmişdir:

Dağların başları dumandı, duman,
Nəbidən çəkirlər zalimlər aman,
Qoç Koroğlu kimi Nəbi qəhrəman,
Qoy sənə desinlər, ay qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən, ay qaçaq Nəbi!

“Qaçaq Nəbi” dastanında deyilir: “Nəbi səngərə baxıb dedi: - Ölmək istəyirsən, get Mazandarana. Bundan yaxşı nə ola bilər? Ta onlar bizə neyləyə bilər?”

Ölmək istəyirsən, get Mazandarana idiomu, cəsarət, mərdlik, məğlubedilməz, alınmaz qala mənaları bildirir. Yüzdə yüz mübarizədən sonra ərəblərə təbə edilmiş Mazandaran ölkəsi çox qorxulu bir yer kimi təsvir edilir.

“Qaçaq Nəbi” dastanında iki variantda işlənmiş bir idioma nəzər salaq. Birinci variant: “Həmişə deyərdi: Bu dərədə mənəm, Bağdadda kor xəlifə”.

İkinci variant: “Paşa belə bəy idi... Demə görmədim, Hacısamıda o idi, Bağdadda kor Xəlifə”.

Burada mənəm, Bağdadda kor Xəlifə - heç kimi bəyənməyən, heç kəslə razılaşmayan, lovğa, özünü öyən insanların dilindən istehza ilə işlədilmişdir.

“Qaçaq Nəbi” dastanından olan daha bir nümunəyə nəzər salaq: “Evi tamam axtardılar: Evdə heç nə yox idi.

Bir həsir idi, bir Məmmədnəsir”

Bir həsirdir, birdə Məmmədnəsir idiomu kasıbcılıq, yoxsulluğu bildirir.

“Qaçaq Nəbi” dastanı əsasında Qaçaq Nəbiyə dönmək idiomu yaranmışdır.

Saf məhəbbətə həsr olunmuş “Leyli və Məcnun” dastanı əsasında verilən bu idiomlar indi də xalq içində tez-tez işlədilir: Leyli-Məcnun olub çöllərə (dağa-daşa), (səhralara) düşmək, Leyli-Məcnun olmaq, Leyli-Məcnun oduna yanmaq, Məcnun olmaq, Məcnuna dönmək və s.

Məcnuna dönmək // Məcnun olmaq bu idiomlar iki mənada işlənir: 1. Dəlicesinə vurulmaq, aşiq olmaq; 2. Dağa-daşa düşmək, çöllərə düşmək, səhralara düşmək.

Əsli və Kərəm dastanından bəzi nümunələrə nəzər salaq:

Cismim tük gətirdi, Məcnuna döndüm,
Əslisiz mən cahı-cəlalı neylərəm?

və y.

Qürbət eldə məlul, məhzun olmuşam,
Eşqinə düşəli Məcnun olmuşam.

Şeyx Sənan olmaq. Bu barədə deyilir ki, Şeyx Sənan əfsanəyə görə, gürcü qızını sevmiş, ona görə də müsəlman ikən dönüb xristianlığı qəbul etmiş, otuz il donuz otardıqdan sonra sevgilisinə çatmadığı üçün məhv olmuş dindar bir şəxsdir.

Dastanda Şeyx Sənan olmaq idiomunda məhz aşiq olmaq, vurulmaq mənasını bildirir.

Kərəm olmaq – 1. Aşiq olmaq, vurulmaq 2. Çöllərə düşmək.

“Nəbi sözünü deyib qurtardı. Həcər əl atıb onun qolundan tutdu: - Ay zalim, deyəsən, Kərəm olmaq istəyirsən.

Kərəm azdı. Gəlməsəydin lap Məcnun olacağdım.”

Azərbaycan dastanlarından biri də “Aşiq Qərib” dastanıdır.

“Aşıq Qərib” dastanı əsasında: “**Qəribi burada ağlamaq tutdu.**” İfadəsi bu gündə xalq arasında tez-tez işlədilir.

ƏDƏBİYYAT.

1. Azərbaycan Klassik ədəbiyyatında işlədilən və terminlərin şərhli Bakı 1977 səh.199-200
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası ADU Bakı 1958
3. Əlizadə Z. Atalar sözlərinin həyatı Bakı 1986 səh.58
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı 1988 səh. 225
5. Hüseynov B.A. Rəvayətli ifadələr. Niyə belə deyirik. Bakı 1961 səh.178
6. “Koroğlu” dastanı Bakı 1975
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili Bakı 1985 səh.222
8. Müasir Azərbaycan dili 1-ci cild Elm nəşriyyatı Bakı 1978
9. Rəhimzadə H. Frazеологiя. Müasir Azərbaycan dili Bakı 1976 səh.259
10. Murtuzayev C. M.F.Axundovun komediyalarının dili və üslub xüsusiyyətləri. Bakı – Azər məşr 1962, səh 109-112.

Açar sözlər – Sabit söz birləşmələri, idiomlar, frazeoloji vahidlər, obrazlı fədələr, milli xüsusiyyətlər.

Keywords - Fixed word combinations, idioms, phraseological units, figurative expressions, national features.

Ключевые слова – устойчивые словосочетания, идиомы, фразеологические единицы, образные выражения, национальные особенности.

XÜLASƏ

İdiom- İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzini yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomlar dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, frazeologizmlər və s. adlar altında verilmişdir. İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

Azərbaycan dilində idiomlar ismi və feili olmaqla 2 qrupa bölünür.

SUMMARY

Idiom - An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations.

Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation.

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc.

One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language.

Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense.

Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.

РЕЗИОМЕ

Идиом – это слово греческого происхождения. Идиом – выражение со своеобразными свойствами. Идиом – это устойчивые словосочетания, которые являясь эквивалентом слов с прямым значением, соединяют их с переносным значением. А понятие, выражаемое идиомами, более конкретное по сравнению с другими словосочетаниями.

Идиомы обладают национальными свойствами, поэтому изучая идиомы языка каждого народа можно близко познакомиться с их культурой, историей и образом жизни.

В языковедении идиомы даны под названием устойчивые словосочетания, фразеологические сочетания, фразеологизмы и т.д.

Одним из основных свойств идиом является то, что они образно-эмоциональные выражения. Идиомы выражают то или иное понятие намного эффективнее и образнее чем отдельные слова. Своеобразные категории идиом отличают их от других языковых единиц. Идиомы – это оригинальное средство языка, его богатство.

В языке идиомы выражаются эквивалентом слова, то есть как синоним слова, выраженный в переносном смысле.

В азербайджанском языке идиомы подразделяются на 2 группы: именные и глагольные.

Rəyçi: filalogiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: Xuraman Məhərrəmovə